

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

OPGERICHT 18 APRIL 1932 BESCHERMHEER PROF. MR. PIETER VAN VOLLENHOVEN

Secretariaat: Mariaplaats 51, 3511 LM Utrecht, tel. 030 - 231 22 30

E-mail: info@coehoorn.nl, website: www.coehoorn.nl

Commissie Evenementen en Excursies

Najaarsexcursie van Stichting Menno van Coehoorn naar Gorinchem en Sleeuwijk Zaterdag 27 september 2025

Foto: Raphaël Smid, vestingwallen Gorinchem.

Welkom bij deze najaarsexcursie van de Stichting Menno van Coehoorn met de thema's: Vestingen, Linies, Tweede Wereldoorlog en Koude Oorlog.

De excursie brengt ons naar de Vestingstad Gorinchem die een rijke geschiedenis aan verdedigingswerken omvat. Vestingwerken maar ook elementen uit de Tweede Wereldoorlog als ook de periode van de Koude Oorlog. Per touringcar maken ook een tocht naar Sleeuwijk voor een uniek stukje Koude Oorlog erfgoed en water.

Een blik op de vestinggeschiedenis van Gorinchem

Inleiding

De vestinggeschiedenis van Gorinchem beslaat de periode van de Tachtigjarige Oorlog tot en met de Koude Oorlog. De vesting ontstond uit noodzaak, toen tijdens de Tachtigjarige Oorlog een groot aantal steden door toedoen van de Watergeuzen overging naar de zijde van de opstandelingen onder leiding van Willem van Oranje. Deze steden waren nog voorzien van middeleeuwse stadsmuren, die niet bestand waren tegen de toenomen kracht van het buskruitgeschut. De middeleeuwse muren moesten daarom worden vervangen door aarden wallen, die wel bestand waren tegen dit ‘moderne’ geschut, zo ook in Gorinchem.

Afb. via auteur. Gorinchem in 1568, gezien vanuit het oosten. De Middeleeuwse stadsmuur is duidelijk zichtbaar. Links aan het water kasteel de Blauwe Toren.

Vesting

Toen in juni 1572 de Watergeuzen voor Gorinchem verschenen, troffen zij een sterke stad aan: geheel ommuurd, voorzien van zeven stadspoorten, zeventien muurtorens en geïntegreerd in die ommuring een bijzonder imposant kasteel, genaamd de Blauwe Toren. Het kostte weinig moeite om de stad te bewegen tot overgang naar de prins van Oranje. In de jaren daarna begon men al snel met de afbraak van de middeleeuwse muren en het kasteel, om plaats te maken voor een gebastioneerd vestingstelsel van aarden wallen. De metamorfose voltrok zich in twee fasen: van een eerste eenvoudig ontwerp van Jacob Kemp naar een uitgebreid plan met elf bastions van Adriaan Anthonisz, waarbij de oppervlakte van het civiele stadsgedeelte binnen de wallen bijna verdubbelde. Dit gebastioneerde vestingsstelsel is aangelegd volgens het ‘Oud-Nederlandse’ systeem, zoals wij dat later zijn gaan onderscheiden. De vesting werd voorzien van vier stadspoorten, waarvan de Dalempoort vandaag de dag nog steeds aanwezig is. Ten westen van de stad verrees een hoornwerk, ‘Krinkelwinkel’ genaamd. Ook hiervan zijn de resten nog te zien.

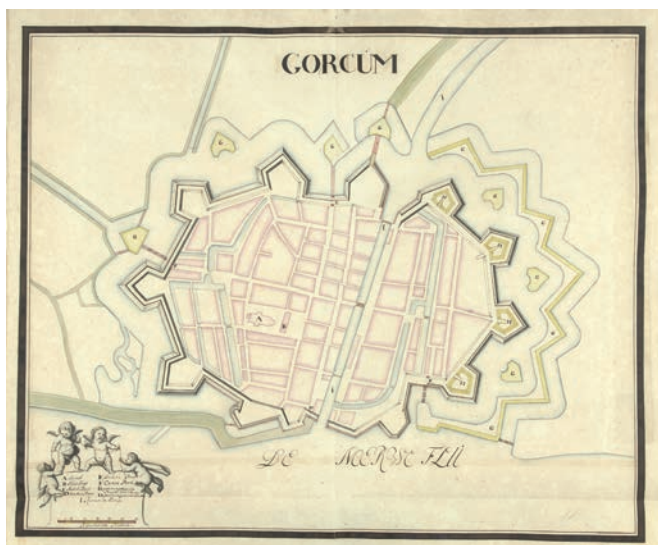
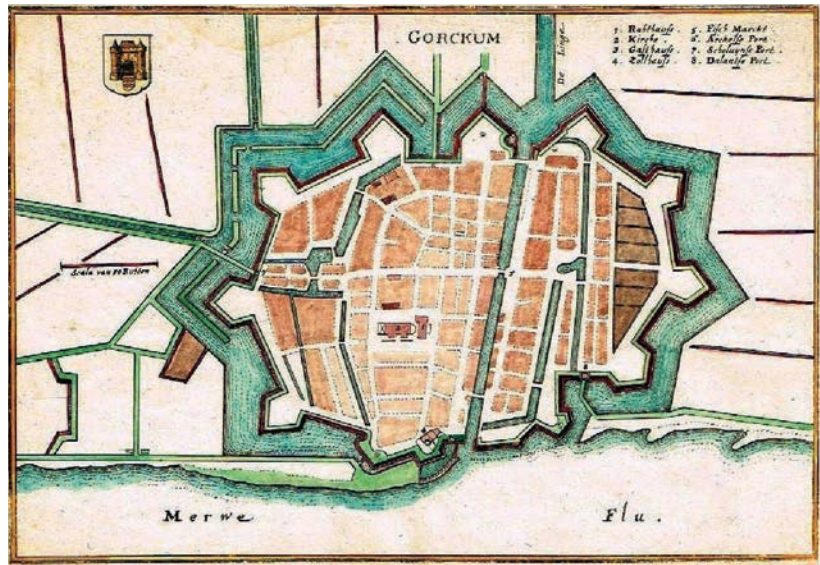
Heden ten dage is dit tracé nog vrijwel volledig bewaard gebleven, met uitzondering van een klein gedeelte dat eind 19e eeuw werd aangepast vanwege de aanleg van het Merwedekanaal aan de noordwestzijde van de vesting. Bastion III werd toen opgeofferd aan het tracé van dit kanaal. De nummering van de Bastions werd gewoon een nummertje opgeschoven. Dus Bastion IV kreeg nu nummer III en werd verkleind en voorzien van een caponnière. Het gewelf hiervan is de eerste toepassing van ongewapend beton in een verdedigingswerk in Nederland, na de schietproeven in de duinen bij Schoorl. De hoek tussen de linkerflank van Bastion III en de Courtine en ook die van de rechterflank van het Bastion IV werden omgevormd tot

*Falckenburg; Regionaal Archief
Gorinchem THA 1-442.*

*Deze afbeelding is later gedateerd, maar
geeft de situatie van circa. 1612 weer.*

een grotere hoek dan 90 graden. Na alle ontwikkelingen in de vestingbouw lijkt het vreemd om eind 19e eeuw nog iets te wijzigen naar het zogenaamde 'verbeterd Nederlands' vestingsysteem uit de 17e eeuw.

Vanaf het Rampjaar 1672 werd de vesting uitgebreid met Ravelijnen in de gracht. Aan het einde van de Spaanse

en Oostenrijkse Successieoorlogen beschikte Gorinchem over een Enveloppe met zes Ravelijnen en een Halve Maan. Op latere kaarten is te zien dat drie Ravelijnen op den duur verdwijnen, de Enveloppe werd gewijzigd in een Glacis. Tegenwoordig zijn er nog drie gladgestreken en begroeide Ravelijnen en een Glacis aan de oostzijde van de vesting

Rijksmuseum, objectnummer RP-T-00-3661A-1,

Waterlinie

De overgang van middeleeuwse stad naar vestingstad bracht met zich mee dat de functie van de verdedigingswerken veranderde van stadsverdediging naar gebiedsverdediging. Zeker in de Tachtigjarige Oorlog was beheersing van de rivieren van cruciaal belang. In dit verband ligt Gorinchem strategisch op de samenkomst van de rivieren Maas en Waal, die gezamenlijk verder stromen als de Merwede en het riviertje de Linge. Uiteindelijk werden er verdedigingslinies gevormd, met als eerste de Mauritslinie, die liep vanaf Dordrecht langs de Merwede en de Waal tot aan Fort Knodsenburg bij Nijmegen. In het Rampjaar 1672 werd de vesting Gorinchem opgenomen in de Oude Hollandse Waterlinie, en vanaf 1815 maakte die deel uit van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Fragment van kaart Oude Hollandse Waterlinie. ABC Waterlinie, Dirk de Groot

Beleg

Gorinchem was een belangrijke vesting en een militair logistiek knooppunt. Maar omringd door veel water en beschermd door voorliggende vestingen en later ook forten, is de stad weinig belegerd. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog vonden er schermutselingen plaats nabij de vesting en werd er vanaf de vestingwal geschoten. In 1672 werd de stad opgeëist en aangevallen door de Fransen, maar het bleef bij schermutselingen op afstand. In de Patriottentijd is Gorinchem een halve dag beschoten, maar nooit omsingeld. In 1795 was de vesting in slechte staat van verdediging en was het water dichtgevroren, maar in de directe omgeving werd wel strijd geleverd. In de winter van 1813–1814 onderging de stad een drie maanden durend beleg, waarbij zij werd beschoten en gebombardeerd met mortierbommen en houwitsersgranaten.

De verhoogde geschutopstelling bij Bastion V aan de rivier de Merwede, met daarbij de zwaar beschadigde Pelmolen, bij het Beleg van 1813-1814. Regionaal Archief Gorinchem, THA3-61

Tijdens de Frans-Duitse Oorlog (1870–1871) en de Eerste Wereldoorlog werd de staat van beleg afgekondigd. Tijdens de Tweede Wereldoorlog maakte Gorinchem deel uit van het Oostfront van de Vesting Holland. Bij Gorinchem was dat gewoon de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Van Leerdam tot aan de Biesbosch was deze, nog de hoofdverdedigingslijn, volgens de laatste plannen volledig ingericht en voorzien van artillerie en infanterie. Zelfs een deel van de vestingwal van Gorinchem was ter verdediging ingericht, voorzien van loopgraven en een VIS-kazemat uit 1930 met kanon. Ook de inundaties in het gebied waren gesteld. Gelukkig kozen de Duitsers voor andere aanvalsrichtingen, waardoor Gorinchem in de luwte bleef.

Garnizoensstad

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog was het een drukte van belang in Gorinchem; de strijd woedde langdurig in de omgeving. De prinsen van Oranje verbleven er regelmatig en vergaderden er met andere legeraanvoerders. Ook de Staten van Holland en West-Friesland kwamen hier soms bijeen, evenals zelfs de Staten-Generaal. Tijdens lange perioden van spanning en oorlog werden eenheden van het veldleger in de stad gelegerd, en langzamerhand ontwikkelde Gorinchem zich tot een garnizoensstad. Dit vertaalde zich in

de bouw van kazernes en andere militaire gebouwen. Het Tolhuis en het Groothuis in de Molenstraat werden geregeld als kazerne gebruikt en gingen respectievelijk de Tolkazerne en de Groothuiskazerne heten. In 1712 werd een bestaand gebouw in gebruik genomen als Hoofdwacht, en in 1755 werd een ‘heerlijk’ arsenaal gebouwd in de Boerenstraat. In de loop van de 19e eeuw ging dit het ‘Tuighuis’ heten. In 1792 volgde een nieuwe Hoofdwacht, die zich nog altijd prominent op de Grote Markt bevindt.

Foto Hugo Ouwerkerk

Onder de naam Smakheulkazerne. In het noordelijk stadsdeel kwam een militaire infirmerie op het terrein van het voormalige pesthuis. Ook dit gebouw werd later als kazerne gebruikt, onder de naam kazerne aan de Katerstraat. Verder waren er diverse andere gebouwen in militair gebruik: drie wachtgebouwen bij de coupures van voormalige stadspoorten, affuitloodsen, paardenstallen, een manege, garages, en de voormalige vrouwengevangenis, die diende als gasschool en kantoor. De meeste van deze gebouwen zijn vandaag de dag verdwenen.

Koude Oorlog

Na de Tweede Wereldoorlog liepen de spanningen tussen Oost en West op, wat leidde tot de Koude Oorlog. Ook hierin speelde Gorinchem een bijzondere rol, in het voorfront van de elektronische oorlogsvoering. De verdediging vond niet meer plaats met kanonnen op de vestingwal, maar met radio's in een kantooromgeving. De burgerij van Gorinchem was gewend aan wisselingen in het garnizoen. Voor de oorlog bestond dit vooral uit geneeskundige troepen en torpedisten. Na de oorlog kwam de lichte luchtdoelartillerie. In 1955 werd deze vervangen door een bataljon van de verbindingdienst. Niemand schonk daar veel aandacht aan, want men dacht dat het slechts ging om communicatie via telefoon of radio.

Wat niemand wist, was dat deze militairen alleen maar luisterden. Hun taak was topgeheim: enerzijds controleerden zij de eigen radioverbindingen op protocolovertredingen, om te voorkomen dat een af luisterende vijand geïnformeerd raakte. Anderzijds luisterden zij vijandelijke radioverkeer af, met name van Russische en DDR-eenheden in Oost-Duitsland. Zij rapporteerden aan de Militaire Inlichtingendienst.

Het bataljon nam eerst een als af luisterstation ingerichte affuitloods op Fort Vuren in gebruik en vanaf 1958 ook het tot af luisterstation verbouwde voormalige instructiegebouw van de luchtdoelartillerie aan de Vijfde Uitgang in Gorinchem. Later is dit gebouw bekend geworden als ‘de Luisterpost’. Het radiobataljon bleef in Gorinchem actief tot in 1967, waarna het vertrok naar Eibergen. Daarmee was de militaire aanwezigheid in Gorinchem na eeuwen ten einde gekomen.

Het Kazerneplein ca. 1920. Regionaal Archief Gorinchem,

*Het voormalig instructiegebouw, later radio-afluisterstation, met ook de voet van de radiomast zichtbaar.
Regionaal Archief Gorinchem, F10625*

Bescherming Bevolking (BB)

Deze rampenbestrijdingsorganisatie werd opgericht tijdens de Koude Oorlog. Bij een nucleaire aanval moest zij metingen verrichten en aan een centrale doorgeven, die dan landelijk instructies kon geven over evacuatiegebieden. De belangrijkste taak was het redden van mensen uit ingestorte of brandende gebouwen, waarvoor men beschikte over brandweerwagens, pompen en reddingsmaterieel.

In Gorinchem gebruikte de BB diverse bestaande panden als kantoor en lesruimte. De commandopost was aanvankelijk gevestigd op de Groenmarkt in een ondergrondse commandopost uit 1939, aangelegd voor de luchtbescherming. In 1967 verhuisde men naar een nieuw gebouwde standaard Kringcommandopost in Bastion X. Ook de voormalige militaire garages op Bastion IX en een kantoorgebouwtje aldaar werden gebruikt.

Kringcommandopost B-kring Zuid-Holland 5 te Gorinchem tijdens oefening AC-verkenners in 1982. Interieur commandokamer. Foto Jan Doedeijns

Na de opheffing van de BB werd de commandopost nog gebruikt voor brandweeroefeningen, maar raakte uiteindelijk in onbruik. In 1998 zijn de bovengrondse gebouwtjes gesloopt en het trapgat dichtgegooid. Er is nu een speelplein op Bastion X. Er bestaan echter plannen tot herinrichting van dit plein, waarbij een mogelijke openstelling van de Kringcommandopost in overweging wordt genomen.

Slot

Hoewel in 1926 al de vestingwerkstatus van een deel van de vesting werd opgeheven, bleven het oostelijke en zuidelijke deel, evenals Bastion III bij de schutsluis van het Merwedekanaal, deze status behouden. De status werd echter stapsgewijs gedegradeerd tot een vestingwerk van 'gene klasse' in 1952. Gorinchem was een van de laatste steden waarvan de vestingstatus pas in 1959 officieel werd opgeheven. Dus hiermee staat ook vast dat Gorinchem nog met een vestingstatus de Koude Oorlog in ging. De vestingwal bleef zelfs militaire Rijksground tot even na het vertrek van het garnizoen in 1967. Tot dat vertrek was de vestingwal dan ook het oefenterrein voor de in Gorinchem gelegerde militairen. Er was een geweschietbaan, een pistoolschietbaan en een stormbaan.

Aan de huidige generaties is nu tastbare vestingbouw- en militaire geschiedenis overgeleverd, een ruwe parel die nog maar half is opgepoetst, maar nu al duizenden toeristen trekt.

Stormbaan op de Dalemwal met de Gorinchemse watertoren op de achtergrond. Regionaal Archief Gorinchem, F25634

De NATO-brug over Boven-Merwede tussen Sleeuwijk en Gorinchem.

Foto R. Smid - Merwedeburg en de NATO-pijlers

Aanleiding

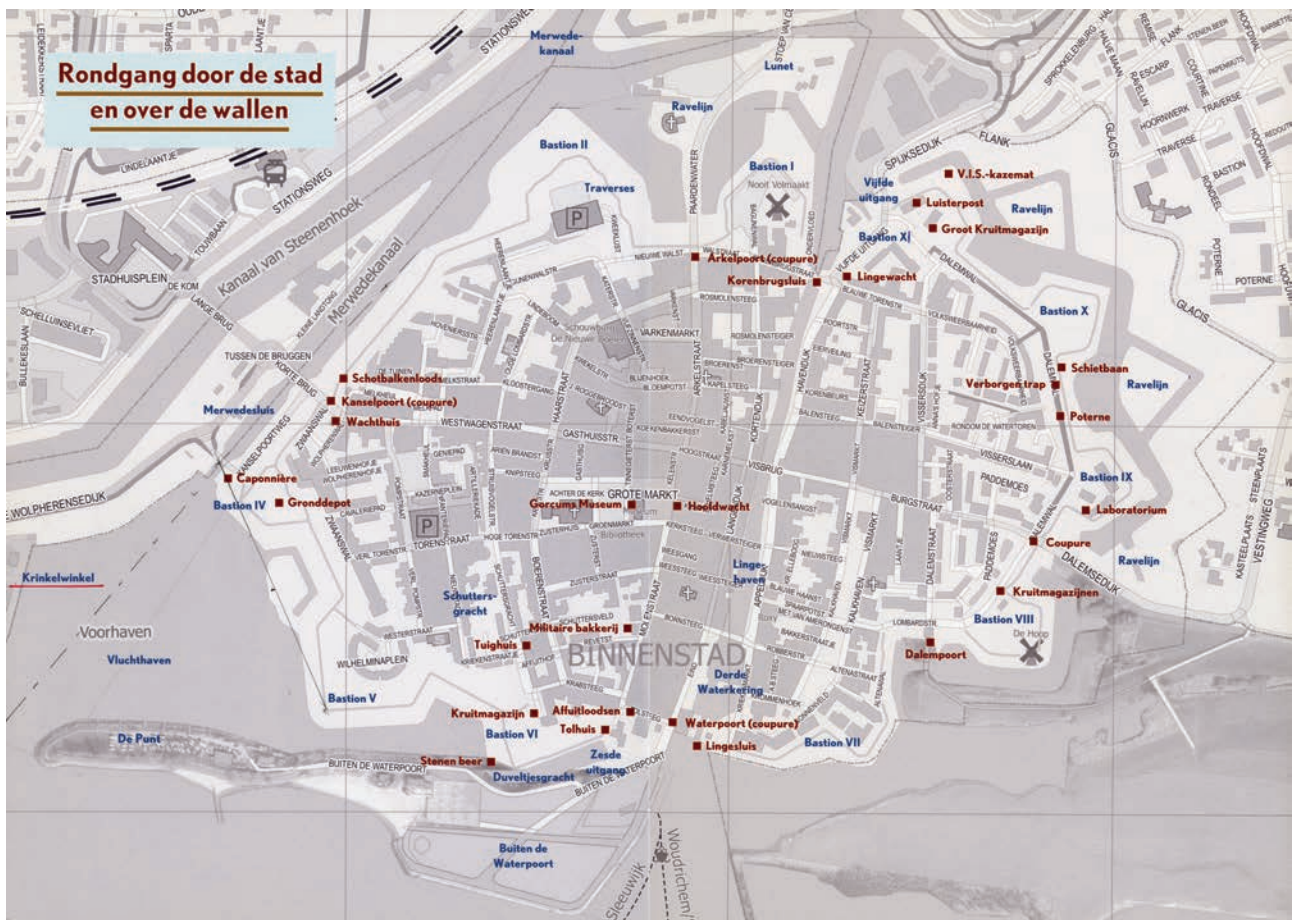
Na de Tweede Wereldoorlog ontstaat er een periode van gewapende vrede tussen het Oostblok en het Westen, tussen de Sovjet Unie en de NATO. Het hoofdkwartier van de NATO eiste i.v.m. troepenverplaatsingen, betere vaste rivierovergangen. Over de Waal en Merwede waren alleen verkeersbruggen in Zaltbommel, Dordrecht en Moerdijk. Voor de Noord-zuidverbinding Breda-Utrecht was op korte termijn een vaste oeververbinding nodig bij Gorkum. Een militaire noodbrug zou in mobilisatietijd voldoen; al het andere verkeer moest van het pontveer gebruik blijven maken.

Situatie

Dit zou niet de eerste brug zijn bij Gorkum; in 1917 tijdens Eerste Wereldoorlog, hebben de Pontonniers uit Dordrecht ervaring op kunnen doen, door als oefening een pontonschipbrug te slaan, met een lengte van 938 meter, vanuit de haven van Sleeuwijk naar de overkant, waarschijnlijk naar De Punt, buiten de Waterpoort van Gorkum. Dit is een restant van de oude Wolpherensedijk. Zoals al het noord-zuidverkeer, zou ook het zware militaire verkeer dwars door de binnenstad van Gorkum gaan.

Uit 250jr Genie troepen - Schipbrug 191

Uit HWL Gorinchem - plattegrond

Route

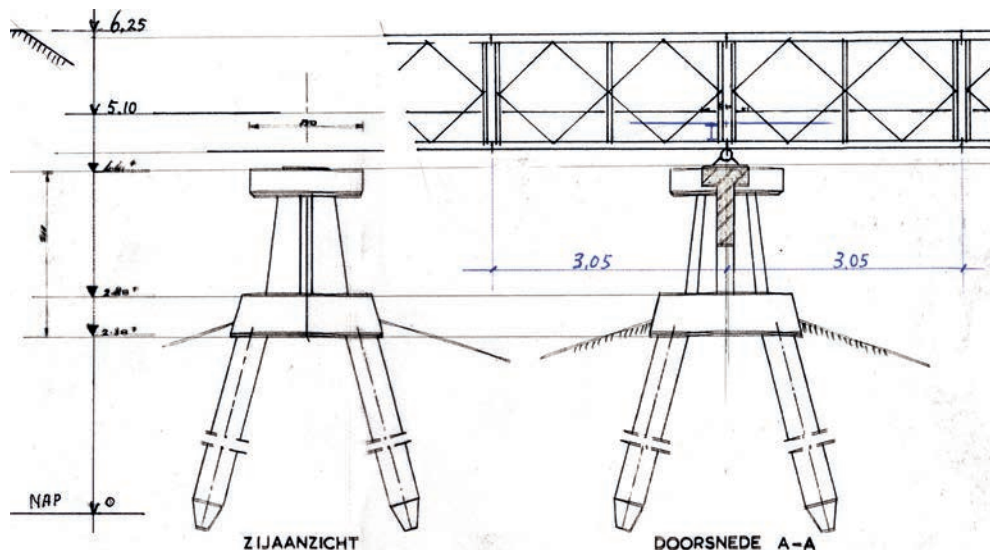
De plannen werden in het uiterste geheim voorbereid en toen in mei 1954 het college van burgemeester en wethouders van Gorkum hiervan op de hoogte werd gesteld, was men hier niet gelukkig mee. Dit plan betrof het industrie gebied aan het begin van de Wolpherensedijk, wat gevolgen zou kunnen hebben voor de toekomstige ontwikkelingen van dit gebied. Het plan van het Departement van Oorlog zou zeker doorgaan; er was haast geboden, aan het einde van het jaar moest het plan gerealiseerd zijn. Hiervoor werd het ingenieursbureau Van Hasselt en De Koning uit Nijmegen ingeschakeld. Ook tegen dit nieuwe plan, 900 meter naar het westen, net voorbij de toen aanwezige kalkzandsteenfabriek, had men bezwaren i.v.m. de toekomstplannen voor Avelingen. Men gaf de voorkeur aan een plaats nog twee kilometer verder naar het westen. Tevergeefs, men was al begonnen met de uitvoering van dit plan, zonder vergunning.

Via Topotijdreis - Kaart van de omgeving rond 1954.

Ontwerp

Dit plan hield het volgende in : Aan de zuidzijde, de Sleeuwijkse zijde, is een uiterwaard aanwezig, 400 meter breed, die wordt overbrugd d.m.v. een z.g. Bailey-brug op pijlers van gewapend beton, 11 stuks. Deze zijn nog in uiterwaard aanwezig; ook de oeverpijler in het water is hier nog aanwezig. Dan volgt het drijvend deel over de Boven-Merwede, die hier ruim 440 meter breed is, uitgevoerd als ponton-dekkliggerbrug. Aan de noordzijde, de Gorkumse zijde, was de uiterwaard, industrieterrein en woningen , ook ruim 400 meter breed en wordt ook overbrugd d.m.v. een Bailey-brug op betonnen pijlers, 7 stuks. Deze zijn niet meer aanwezig; ook de oeverpijler is gesloopt. De afstand vanaf de rivierdijk in Sleeuwijk tot op Wolpherensedijk bij Gorkum is totaal 1265 meter.

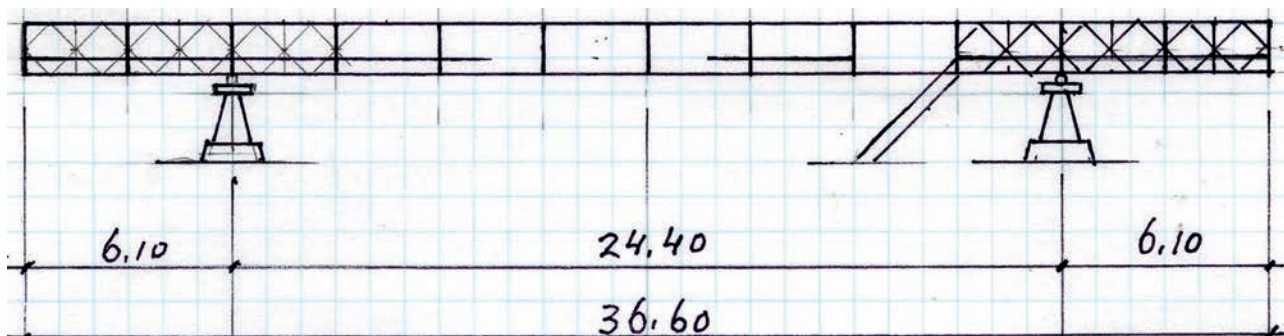

Via auteur - pijler ontwerp

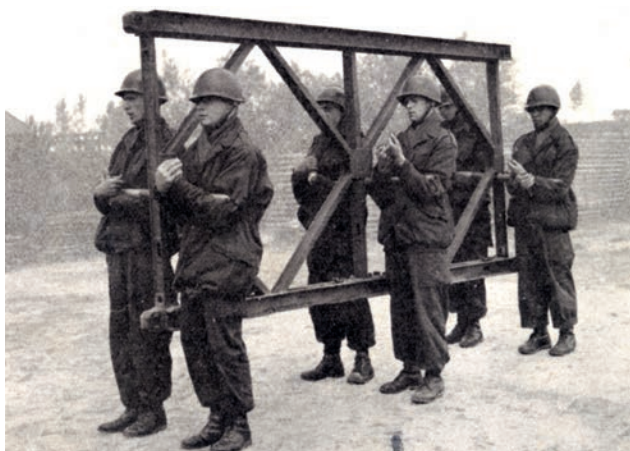
Brugtype

De Bailey-brug is genoemd naar de uitvinder ervan: de Engelsman Sir. D.C. Bailey (Donald Coleman Bailey), en is ontstaan in de Tweede Wereldoorlog, toen er veel vraag kwam naar nieuwe bruggen. De brug moest samengesteld kunnen worden uit prefab elementen, eenvoudig met mankracht uit te voeren zijn, variabel in overspanning en draagkracht. Alle elementen werden uiteraard ontworpen op het Engelse maatsysteem, de inch en de feet.

Eerst wordt er een bouwplaats ingericht en alle onderdelen aangevoerd. Steeds wordt een stukje brug gebouwd van 2 panelen lang ($2 \times 3,05 = 6,10$ meter) en doorgerold, 'geschoven'. Zo is aan de zuidzijde, over de 11 pijlers, een brug ontstaan van 330 meter. De panelen kan men dus onbeperkt verlengen; verbreden tot 3 naast elkaar, en stapelen tot 3 hoog. De Nato-brug was volgens het type II – I, d.w.z. de hoofdligger was 2 panelen breed en 1 paneel hoog. De Baileybrug heeft een aantal jaren permanent op de ondersteuning gelegen. Nadat op 15 maart 1961 de Merwedebrug bij Gorinchem in de A27 in gebruik is genomen, heeft men de Baileybrug gedemonteerd en afgevoerd.

Via auteur – voorontwerp van een toekomst idee van een pijlerontwerp

Via auteur - Paneelploeg Bailybru

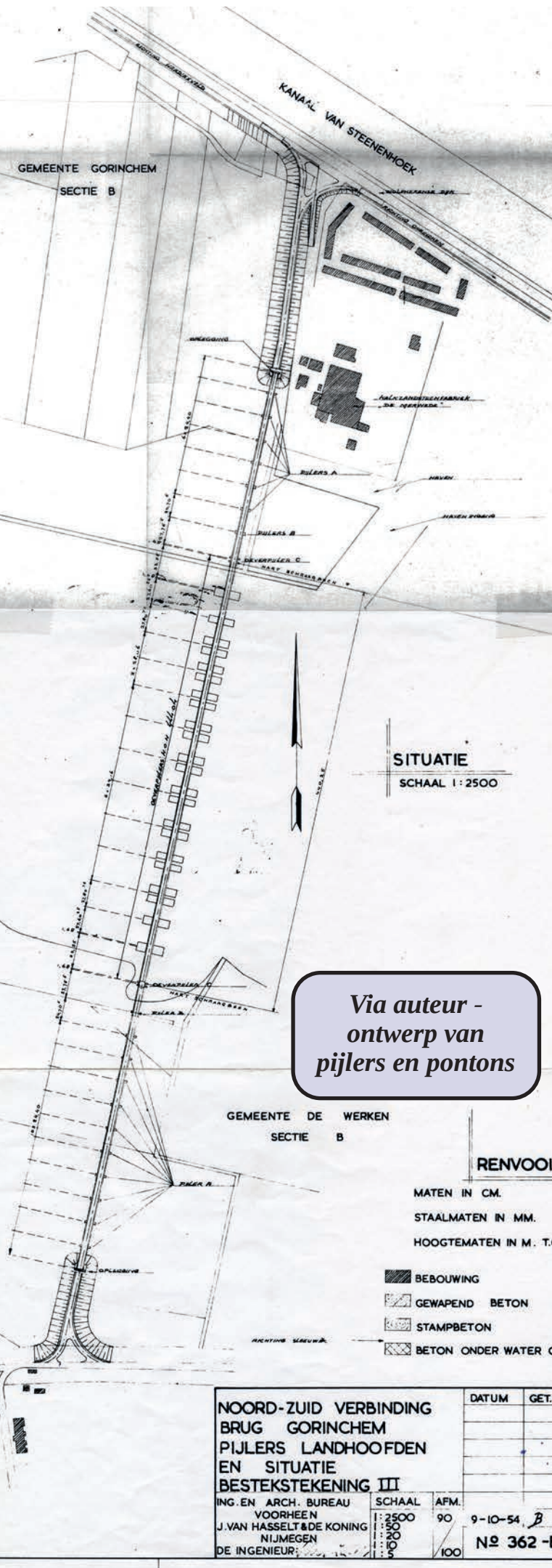
Via auteur – Baileybrug gereed voor gebruik

Pijlers

De pijlers van gewapend beton zijn uitgevoerd als portaal; onder elke poot staan 3 heipalen, schoor geheid, zodat de constructie bestand is tegen horizontale krachten, b.v. van drijfhout en kruiend ijs. Om die rede is in de poot aan bovenstroomse zijde een hoekstaalprofiel ingestort. De bovenkant van het portaal heeft 2 werkplateaus voor plaatsing van de oplegrollen. De pijlers zijn 8,20 meter lang, 2,10 meter hoog en staan 24,40 meter uit elkaar; 8 panelen á $3,05 = 24,40$ meter.

Foto R. Smid - huidige situatie pijlers Sleunwijkezijde

Pontonbrug

Het drijvend deel van de brug heeft een totale lente van 444 meter en bestaat uit een aantal brugvakken.

Een brugvak bestaat uit een aantal pontons met daarop een stuk brugdek. De brugvakken werden in

Bescherming

Na een lang en moeizaam proces was Defensie bereid afstand te doen van de restanten van de militaire brug aan de Gorkumse zijde, zodat de plannen van de Gemeente, uitbreiding van de bedrijven en de opgave van 'Ruimte voor de Rivier', eindelijk konden worden uitgevoerd. Op 4 juni 2012 werden de 5 resterende pijlers feestelijk verwijderd; één pijler is als monument terug geplaatst op de landtong tussen de containerhaven en de rivier.

Dit proces was al wel bekend bij onze Stichting op de Mariaplaats en men vroeg zich af of dit ook zou kunnen gebeuren met de 11 pijlers in de uiterwaard bij Sleeuwijk. Men heeft actie ondernomen: alles gedocumenteerd, opgemeten, uitgetekend, enz.

Op 5 september 2012 heeft onze Stichting een aanvraag ingediend bij de toenmalige Gemeente Werkendam om de relictten van Nato-brug bij Sleeuwijk Gemeentelijke Bescherming te bieden. (dus op de Gemeentelijke Monumentenlijst te plaatsen, zodat sloop wordt voorkomen). De monumentencommissie zag het belang en de noodzaak hiervan niet in en adviseerde de Gemeente dus negatief.

Via auteur – Opslag pontons en boten in depot

Foto uit 250jr Genietroepen - M4-brug klasse 35 met oefening Citra Ultra bij Gorssel 1958

Toekomst

De laatste tijd is er weer meer aandacht voor De Koude Oorlog. Ook de RCE, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, is nu hiervan op de hoogte en is zelfs op bezoek geweest: 'Dit is uniek in Nederland', dus wie weet...

In overleg met de beheerder van de Sleeuwijkse Uiterwaard, Het Brabants Landschap, zou men met een creatief plan kunnen komen, wat de beleving van het rivierengebied vergroot en recht doet aan de geschiedenis van de betonnen pijlers van de Nato-brug.

Ik zie het al voor me : een stuk Bailybrug op de eerste twee pijlers bij de rivier met een overstek als uitkijkpunt over het water en aan de landzijde een overstek met een legertent als vogelkijkhut.

© 2025 Stichting Menno van Coehoorn.

Gebruik van teksten en foto's uitsluitend na schriftelijke toestemming vooraf, van de St. Menno van Coehoorn en of de auteurs.

Teksten o.a. van:

Roel Mulder, correspondent St. MvC in Rayon Gelderland IV en Zuid-Holland II,

Hugo Ouwerkerk, Werkgroep Vesting Gorinchem,

Arie Schouten, correspondent St. MvC in Rayon Noord-Brabant II,

Willen Reijnders, St MvC CEE,

Raphaël Smid, St. MvC CEE,

Foto's en afbeeldingen:

Hugo Ouwerkerk,

Raphaël Smid

Documentatiecentrum Stichting Menno van Coehoorn

Redactie: Comm. CEE - Raphaël Smid Opmaak: Peter Zwijnenburg – St.MvC Druk: Drukkerij Grootendorst Woerden